

VROUWENARBEID IN DE ZEEUWSE LANDBOUW IN DE ACHTTIENDE EEUW

Female labour in agriculture in Zeeland in the eighteenth century

Agriculture in the province of Zeeland was dominated by large commercial cereal farms. Farmer's wives were not only responsible for the household but also for the relatively small dairy branch and for the garden and orchard. They had the disposal of the income from these activities, which gave them a relatively independent position within the farming enterprise. They successfully defended this position when attempts were made to remove dairying from the farm to the factory. The wives of the numerous labourers were also employed on the farm, but only as seasonal workers. Consequently, their economic position was very weak, and during the winter season especially they had to make ends meet by spinning, cleaning or washing.

Op 20 augustus 1748 waren in het Zeeuws-Vlaamse dorp Groede de landbouwer Abraham de Reu en zijn vrouw Johanna Maria de Meijer een voer hooi aan het laden. De Reu stond op de wagen en taste daar het hooi op dat zijn vrouw omhoog stak. Op een gegeven moment kantelde de wagen en moest De Reu er af springen. Daarbij kwam hij ongelukkig terecht op zijn buik. Eerst leken de gevolgen mee te vallen en kon hij zelfs nog achter de paarden aanrennen die bij het ongeluk losgebroken waren. Na verloop van tijd kreeg hij echter steeds meer buikpijn en uiteindelijk moest hij in een kruiwagen naar huis gebracht worden, waar hij enkele uren later overleed.¹

Omdat Abraham de Reu geen natuurlijke dood was gestorven, moest er een lijkschouwing plaatsvinden en werden getuigen gehoord. Dankzij die getuigenverhoren krijgen we heel even een achttiende-eeuwse boer en boerin aan het werk te zien. Dat is iets uitzonderlijks, want bronnen die informatie bevatten over het werk van mannen en vrouwen in het boerenbedrijf in de Vroegmoderne Tijd zijn uiterst schaars. Zowel statistische bronnen als kwalitatieve landbouwkundige beschrijvingen zijn er pas vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw. Het gebrek aan bronnen zal één van de redenen zijn

---

1. Zeeuws Archief (verder ZA), Vrije van Sluis inv.nr. 196, 25 augustus.1748.

waarom in de historiografie van de Nederlandse landbouw zo weinig aandacht is besteed aan de rol van vrouwen in het boerenbedrijf. Margreet van der Burg heeft zeker geen ongelijk als ze de geschiedschrijving van de Nederlandse landbouw 'geslachtsloos' noemt.² Dat valt te betreuren omdat kennis over de rol die vrouwen speelden in het boerenbedrijf meer inzicht kan verschaffen in het functioneren van het boerenbedrijf en in de structuur van de plattelands-samenleving in het verleden. Zo wordt nergens in de bestaande literatuur ingegaan op de vraag wie besluiten nam over de bedrijfsvoering. Kennelijk wordt er impliciet van uitgegaan dat de boer dat deed. We zullen echter zien dat dit niet altijd opging.

In deze bijdrage zal het gaan over de arbeid van boerinnen en landarbeiders in het landbouwbedrijf in Zeeland gedurende de achttiende en vroege negentiende eeuw, met een verhelderend uitstapje naar de jaren rond 1900, omdat toen bij de introductie van de fabrieksmatige zuivelbereiding duidelijk aan het licht kwam welke invloed boerinnen konden uitoefenen op de bedrijfsvoering. We zullen nagaan welke positie zij innamen in het arbeidsproces en of zich daarin in deze periode veranderingen hebben voorgedaan. Bij het onderzoek naar vrouwenarbeid in de landbouw doen zich echter wel enkele problemen voor en het is zinvol daar eerst op in te gaan.

Problemen bij het onderzoek

Bij het onderzoek naar vrouwenarbeid in de landbouw doen zich drie problemen voor. Het eerste probleem is bronnentechnisch van aard en kwam in de inleiding al even aan de orde. Er zijn nauwelijks kwalitatieve of kwantitatieve bronnen van vóór de negentiende eeuw – primair noch secundair – die direct informatie verschaffen over de arbeid van vrouwen in de landbouw. De eerste telling van het aantal vrouwen dat in de Zeeuwse landbouw werkte, dateert pas uit 1848.³ In landbouwkundige beschrijvingen blijft de vrouw als arbeidskracht vrijwel geheel buiten beeld.⁴ Een mooi voorbeeld van de onzichtbaarheid van de arbeid van vrouwen binnen boerenbedrijven is de beschrijving die J. Le Francq van Berkhey in 1811 maakte van de boter- en kaasbereiding op Hollandse boerderijen. Nergens in zijn tekst wordt vermeld dat dit werk door vrouwen werd gedaan. Alleen op de afbeeldingen is te zien dat de zuivelbereiding

2. M. van der Burg, 'Geen tweede boer'. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002) 12-15.

3. ZA, Provinciaal Bestuur 1813-1850 inv.nr. 968.

4. De meeste van deze beschrijvingen zijn gepubliceerd in G.H. Kocks en J.M.G. van der Poel, (eds.), *Landbouwkundige beschrijvingen uit de 19e eeuw* 2 dln. (Wageningen 1979 en 1981).

vrouwenwerk was.⁵ De opstellers van dergelijke rapporten waren overigens over het algemeen niet zo op de menselijke factor gericht; de techniek van het bedrijf vonden ze veelal interessanter. Overigens bestaat er juist voor Zeeland een rapport dat wel ingaat op de menselijke verhoudingen: de beschrijving die de Engelsman Thomas Radcliff in 1817 maakte van het landbouwbedrijf in het Land van Cadzand.⁶

Ook in de oudere literatuur blijven vrouwen vrijwel onzichtbaar. Zo geeft het oude standaardwerk van Bouman over de geschiedenis van de Zeeuwse landbouw vanaf eind achttiende in het geheel geen informatie over vrouwenarbeid.⁷ Een belangrijke bron is wel het helaas onvoltooide werk van de archivaris Johannes de Hullu (1864-1940) over het boerenleven in westelijk Zeeuws-Vlaanderen.⁸ Dit werk is gebaseerd op uitgebreid bronnenonderzoek en bovendien kon De Hullu, die zelf een Zeeuwse boerenzoon was, op basis van mededelingen van oudere verwanten en bekenden een beeld geven van de arbeid van mannen en vrouwen op het boerenbedrijf in deze streek vanaf de late achttiende eeuw. De Hullu richtte zich wel vrijwel uitsluitend op de middel-grote en grote boeren (met twintig hectare land of meer), maar dat geldt ook voor de samenstellers van de landbouwkundige beschrijvingen.

Er zijn ook nog andere bronnen die – mits creatief gebruikt – veel informatie bieden over vrouwenwerk op de boerderij. Boedelbeschrijvingen en bedrijfsboekhoudingen bijvoorbeeld bevatten gegevens over lonen die voor specifieke taken aan vrouwen werden uitbetaald en over het aantal vrouwen dat op het bedrijf werkzaam was. Soms kan ook het feit dat iets *niet* in een document te vinden is van betekenis zijn. We zullen zien dat het heel veelzeggend is dat in boekhoudingen van Zeeuwse boerderijen de inkomsten uit zuivelverkoop niet worden opgenomen, omdat deze niet in de kas van het bedrijf vloeiden, maar onder het beheer van de boerin bleven. Ook iconografisch materiaal kan belangrijke informatie bevatten. Zo zijn er voor Zeeland de knipprenten van Jan Huiszoon, beter bekend als Jan de Prentenknipper, die in de eerste helft van de negentiende eeuw naïeve, maar uiterst nauwkeurige, afbeeldingen knipte van boerderijen en daarop ook mannen en vrouwen aan het werk weergaf.⁹

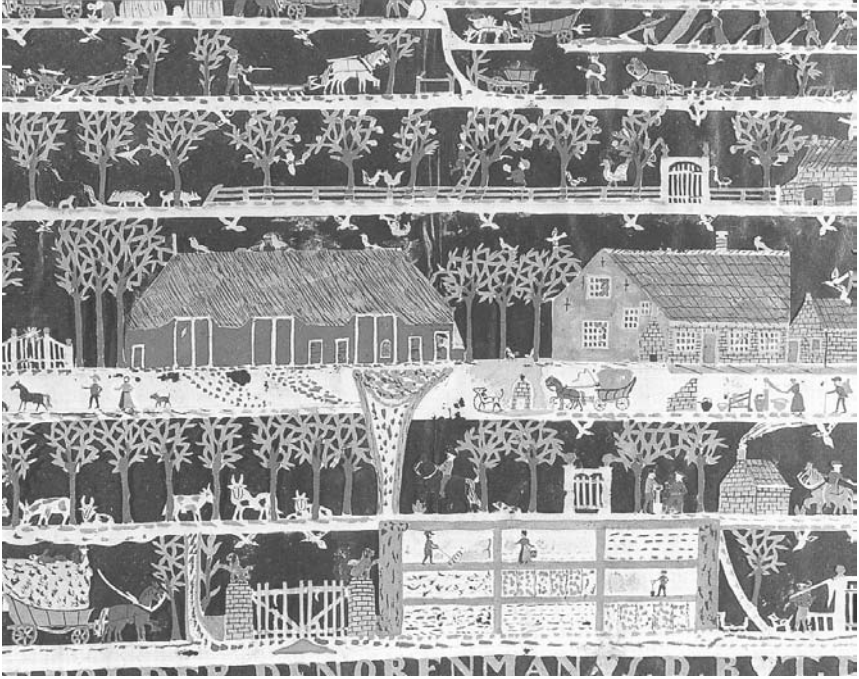
5. J. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie van Holland. Deel IX. Het rundvee* (Leiden 1811) 315-460.

6. J. de Hullu, (ed.), *Thomas Radcliff's beschrijving van de landbouw in het land van Cadzand omstreeks 1819* (Oostburg z.j.).

7. P.J. Bouman, *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij 1843-1943* (Wageningen 1946). Boerinnen komen hierin alleen voor in het gedeelte over volksgebruiken, 68-90.

8. J. de Hullu, *Uit het leven van den Cadzandschen landbouwer in vroeger dagen* (Oostburg z.j.).

9. J. Verhave en J.P. Verhave, *Jan de Prentenknipper (1798-1870). Zeeuwse volkskunst langs 's Heeren wegen* (Goes 1993) 59-71.

Knipprent van een boerderij bij Cadzand, vervaardigd in 1843 door Jan Huiszoon, alias Jan de Prentenknipper. Rechts boven zijn mannen en een vrouw graan aan het snijden. Iets daar onder zijn mannen bezig met typisch mannenwerk: zaaien, eggen en ploegen. De boer is hierop waarschijnlijk afgebeeld als zaaier; de boerin terwijl ze in de tuin werkt (onderaan).

Een tweede probleem wordt gevormd door het feit dat dé Nederlandse landbouw niet bestaat. Nederland kent verschillende landbouwgebieden, elk met een eigen landbouwsysteem. In het verleden waren er nog meer verschillende gebieden en waren de verschillen daartussen ook groter dan tegenwoordig. De Nederlandse landbouwsystemen uit de Vroegmoderne Tijd kunnen in vier hoofdvormen worden ingedeeld: tuinbouw, commerciële veehouderij, commerciële akkerbouw en gemengd bedrijf op de zee- en rivierklei en een min of meer peasantesk gemengd bedrijf op de zandgronden.¹⁰ Tussen die hoofdvormen bestonden er grote verschillen in arbeidsintensiviteit en in de manier waarop arbeid van personen in de bedrijven werd ingezet.

Dit artikel gaat over de provincie Zeeland, een gebied met commerciële akkerbouw op zeelei. Voor Zeeland is er redelijk veel bronnenmateriaal voorhanden, vooral doordat deze provincie een welvarende, tamelijk ontwikkelde boerenstand kende, die de nodige bronnen zoals bedrijfsboekhoudingen heeft nagelaten. Een tweede reden om juist Zeeland te bestuderen, is dat hier de rol

10. J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel 1992).

van vrouwen uit verschillende sociale lagen kan worden bekeken. Net zoals dé Nederlandse landbouw niet bestond, bestond ook niet dé vrouw in de landbouw. Tussen de vrouwen die in de sector werkten, bestonden er belangrijke verschillen, bijvoorbeeld in burgerlijke staat en sociaal-economische achtergrond. Er bestonden vooral grote verschillen tussen boerinnen en boerendochters enerzijds en landarbeidersvrouwen en hun dochters anderzijds. De verschillen in de sociaal-economische achtergrond van vrouwen die werkzaam waren in de landbouw kunnen vooral voor Zeeland goed worden onderzocht, omdat hier vrij grote bedrijven bestonden en er veel loonarbeid voorkwam.

De omstandigheden in een commercieel akkerbouwgebied als Zeeland kunnen natuurlijk niet zonder meer worden geëxtrapoleerd naar andere landbouwgebieden. In veehouderijstreken of op gemengde bedrijven op de zandgronden zullen vrouwen mogelijk een andere rol hebben gespeeld in het arbeidsproces dan in de landbouw. Gezien het ontbreken van studies over andere delen van het land is vergelijking echter nauwelijks mogelijk. De bestaande studies over vrouwenarbeid betreffen de periode vanaf omstreeks 1880, toen de landbouw in een ingrijpend moderniseringsproces verkeerde.¹¹ Het is daarvoor mogelijk dat de positie van vrouwen in het boerenbedrijf was gewijzigd, wat vergelijking met de achttiende eeuw moeilijk maakt. Desondanks kan een vergelijking van vroegmoderne gegevens met studies over de negentiende en twintigste eeuw zinvol zijn, omdat sommige opvattingen over de rol van mannen en vrouwen in de landbouw tot in de twintigste eeuw hebben standgehouden. Zoals de opvatting dat grondbewerking mannenwerk was.

Het zuidwestelijke akkerbouwbedrijf

Zeeland behoort tot het zuidwestelijke akkerbouwgebied, een landbouwgebied van 300.000 hectare dat ook de Zuid-Hollandse eilanden en de noordwesthoek van Noord-Brabant omvat. In het grootste deel van dit gebied bestaat de bodem uit kalkrijke, vruchtbare zeeklei, die zeer geschikt is voor de akkerbouw. De landbouw had hier al vanaf de late Middeleeuwen een commercieel karakter. De boeren richtten zich er vooral op de teelt van graan – vooral tarwe – voor de stedelijke markten in Holland, Zeeland en Vlaanderen. Voor die markten werden ook handelsgewassen als meekrap en vlas geteeld. Vee werd hier relatief weinig gehouden, aangezien de grond zoveel mogelijk als bouwland werd gebruikt. Runderen dienden hier vooral als mestproducenten, de productie van vlees en zuivel was eigenlijk een bijzaak, die overigens niet werd verwaarloosd. De Zeeuwse landbouwbedrijven waren naar Nederlandse maatstaven groot. Laten we de kleine bedrijfjes van arbeiders met minder dan vijf

---

11. Zie voor een overzicht Van der Burg, 'Geen tweede boer', 17-18.

hectare buiten beschouwing, dan lag de bedrijfsgrootte in de achttiende eeuw gemiddeld rond de 30 hectare, maar bedrijven van 60-80 hectare waren ook niet uitzonderlijk.¹²

TABEL 1 De grootte van de landbouwbedrijven in westelijk Zeeuws-Vlaanderen in 1750 en de Zuidwatering van Walcheren in 1796

Grootteklasse	Westelijk Zeeuws-Vlaanderen		Zuidwatering Walcheren	
	N	hectare	N	hectare
< 5 ha	180	373	270	352
5-10 ha	38	253	37	260
10-20 ha	21	337	57	810
20-30 ha	31	755	23	568
30-40 ha	38	1.335	19	669
40-50 ha	52	2.346	5	220
50-75 ha	114	6.960	2	102
75-100 ha	21	1.770	.	.
100 > ha	5	618	.	.
Totaal	500	14.747	413	2.981

Bronnen: Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 99. Priester, *Geschiedenis*, 703.

Achter deze gemiddelden gingen wel grote regionale verschillen schuil, zoals blijkt uit tabel 1. Daarin wordt de Zuidwatering van Walcheren vergeleken met een deel van westelijk Zeeuws-Vlaanderen. In West-Zeeuws-Vlaanderen, een gebied met grotendeels na 1600 bedijkte polders, beschikten de grondgebruikers gemiddeld over 29,5 hectare; op Walcheren, dat al vroeg in de Middeleeuwen in cultuur was gebracht, hadden ze maar 7,2 hectare. Zonder de kleine bedrijfjes met minder dan vijf hectare waren de gemiddelden respectievelijk 50,1 hectare en 18,4 hectare. Dit verschil tussen oude en jonge cultuurgrond is overal in Zeeland waarneembaar. Westelijk Zeeuws-Vlaanderen en Walcheren waren in dit opzicht uitersten. Wel was het zo dat overal in Zeeland het grootste deel van de grond in gebruik was van middelgrote en grote boeren met meer dan twintig hectare.

De akkerbouw is een arbeidsintensieve bedrijfstak. In Zeeland gold dat in de Vroegmoderne Periode des te meer doordat er zeer veel aandacht werd besteed aan grondbewerking en onkruidbestrijding; vooral voor dat laatste was

12. Deze beschrijving van het landbouwbedrijf is ontleend aan P.R. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Wageningen 1998) 179-278; P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen 2000) 127-191.

veel arbeidskracht nodig. Door de arbeidsintensiviteit in combinatie met de grote omvang van de bedrijven was de arbeidskracht die gezinsleden konden verrichtten onvoldoende; er moest dus een beroep worden gedaan op loonarbeiders. De aard van het akkerbouwbedrijf bracht daarnaast met zich mee dat er grote periodieke fluctuaties bestonden in de arbeidsbehoefte. In het voorjaar, als de gewassen gewied moesten worden, en in de zomer tijdens de oogst was er zeer veel behoefte aan arbeidskrachten. In de winter was er echter veel minder werk. De boeren probeerden schommelingen in arbeidsbehoefte zo goed mogelijk op te vangen door een relatief kleine vaste kern van arbeidskrachten aan te houden voor werkzaamheden die over het hele jaar gespreid waren en in de piekperioden dagloners en -loonsters in te huren. Die laatste groep arbeiders kon uit lokale arbeidskrachten bestaan, maar vooral in Zeeuws-Vlaanderen waren het vaak ook trekarbeiders uit Vlaanderen of Wallonië.

De arbeidskrachten op het Zeeuwse boerenbedrijf kunnen in vijf groepen worden onderverdeeld: 1. de boer, de boerin en hun oudere kinderen; 2. inwonende knechten en meiden; 3. vaste uitwonende arbeiders; 4. lokale dagloners; 5. trekarbeiders.¹³ De eerste drie groepen vormden de vaste kern die gedurende het hele jaar verzekerd was van werk en inkomen; de laatste twee werden alleen ingezet tijdens de pieken in het voorjaar en de zomer, ongeveer zes maanden per jaar. Vrouwen waren te vinden in alle categorieën, behalve de derde; vaste arbeiders waren altijd mannen. Een van de redenen daarvoor was dat de vaste arbeiders tijdens het najaar en de winter fysiek zeer zwaar werk verrichtten, zoals sloten delven en vooral dorsen met de vlegel. Daarnaast echter hing dit samen met de zwakkere positie van arbeidersvrouwen in het boerenbedrijf en met het feit dat werk dat te maken had met akkerbouw en grondbewerking eerder als mannenwerk werd gezien. Deze opvatting bestond nog steeds aan het begin van de twintigste eeuw, ook toen werden 'de paarden en het landwerk' als mannenwerk gezien.¹⁴

Een indruk van de omvang van deze groepen wordt gegeven door de beschrijving die Thomas Radcliff in 1817 gaf van de personeelsbezetting op een Zeeuws-Vlaams bedrijf van 60 hectare.¹⁵ Naast de boer en boerin werkten daar vier inwonende knechten, wier aantal in het winterseizoen, als er weinig paardenwerk was, werd verminderd tot twee. De twee inwonende dienstmeiden waren het hele jaar door in dienst, evenals vier uitwonende arbeiders. In het voorjaar en in de zomer werden losse krachten in dienst genomen, waarbij tijdens de oogst het aantal arbeidskrachten tot veertig kon oplopen. Onder die

---

13. Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 173-178.

14. M. van der Burg, 'We hadden altijd wat te doen. Drie generaties boerendochters en hun leven op de boerderij in de twintigste eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 197.

15. De Hullu, *Radcliff's beschrijving*.

losse krachten waren de vrouwen van de vaste arbeiders, dagloners en seizoenarbeiders.

Boerinnen

De positie van vrouwen binnen het boerenbedrijf verschilde sterk naar gelang de sociaal-economische groep waartoe ze behoorden, wat overigens natuurlijk ook gold voor mannen. Er bestond vooral een groot onderscheid tussen de positie van boerinnen en landarbeidsters. Dit artikel begon met de beschrijving van een boer en boerin die samen een voer hooi laadden. Eigenlijk was dat iets uitzonderlijks, want zeker op de grotere bedrijven werkten de ‘baas’ en de ‘vrouw’, zoals ze werden aangesproken, niet zo vaak zelf op het land. Alleen in het zeer drukke zomerseizoen werkten de boer en zijn vrouw soms zelf mee.

Uit beschrijvingen en bedrijfsboekhoudingen blijkt dat boer en boerin normaal gesproken fungeerden als managers die elk leiding gaven aan een deel van het bedrijf. De boer regelde het werk op het land en in de schuur en had de leiding over de verkoop van akkerbouwproducten en vee. De boerin stond aan het hoofd van het huishouden, molk samen met de meiden de koeien en verzorgde het kleinvee – voor de paarden zorgden de knechten – bereidde boter, bakte brood, verkocht boter en eieren en ze had de leiding over de tuin en de boomgaard. Uit dat laatste vloeide ook voort dat ze over de bereiding van cider ging, die tot begin negentiende eeuw nog op de boerderij werd gemaakt. Boerinnen werkten dus normaal gesproken niet op het land, maar zorgden er alleen voor dat de mannen en vrouwen die daar wel werkten van eten en drinken werden voorzien. Wat betreft de werkverdeling tussen mannen en vrouwen binnen de akkerbouw is het opvallend is dat het werk in de boomgaard en de tuin vaak door mannen werd verricht, terwijl de boerin aan deze werkzaamheden leiding gaf. Die boerin werkte wel zelf mee in het huishouden en bij de zuivel- en ciderbereiding, hoewel de meiden daarbij het zwaarste werk deden. Haar man echter beperkte zich hoofdzakelijk tot leidinggeven.¹⁶ Aan het begin van de twintigste eeuw was die taakverdeling tussen boer en boerin nog niet veranderd; hij lijkt toen algemeen te zijn geweest op de grotere boerenbedrijven.¹⁷

Er bestond dus een duidelijke taakverdeling tussen boer en boerin, waarbij de eerste verantwoordelijk was voor alles wat op de akker gebeurde, inclusief de verzorging van de paarden – trekdieren die met de akker werden geassocieerd – en de tweede voor het overige vee en het huishouden. De man was verantwoordelijk voor de activiteiten die het meeste geld inbrachten, de vrouw

16. De Hullu, *Uit het leven*, 129, 135; Verhave en Verhave, *Jan de Prentenknipper*, 59-71.

17. Van der Burg, ‘We hadden altijd wat te doen’, 197-198.

voor het verzorgende werk dat het bedrijf draaiende hield. Onderzoekers die zich hebben beziggehouden met de indeling en het functioneren van het boeren erf en het verleden hebben zelfs geconstateerd dat die taakverdeling ook gepaard ging met een ruimtelijke afgrenzing binnen het erf. Ze verdelen het erf in 'voor', het domein van de vrouw, met een huishoudelijk karakter, en 'achter', het domein van de man, waar de economische activiteiten plaatsvonden.¹⁸ Voor Zeeland gaat dit echter niet helemaal op. Weliswaar geven historische afbeeldingen van boerderijen aan dat er inderdaad een meer uitgesproken vrouwelijk en een mannelijk domein waren. Zo lagen bij het woonhuis altijd het bakhuis, de tuin en de boomgaard en lag de grote schuur met de mestvaalt veelal op enige afstand daarvan. Maar er bestond geen absolute scheiding tussen beide domeinen; op de woonhuiszolder werd graan opgeslagen, terwijl de vrouwen ook in de schuur kwamen om de koeien te melken. Onderzoekers van boerenerven hebben kennelijk te weinig oog voor de sterke verweving van het huishouden met het bedrijf op de boerderijen in het verleden.

De zuivelbereiding betekende voor de boerinnen niet alleen veel werk, maar leverde ze ook een inkomstenbron op. Het geld dat de verkoop van zuivel en eieren opbracht, hielden ze zelf. De opbrengsten kwamen dus niet in de kas van het bedrijf terecht. Om deze reden zullen in de bedrijfsboekhoudingen – die door de boer werden bijgehouden – ook nooit de opbrengsten van zuivelverkoop worden aangetroffen. De boerin gebruikte dit geld als huishoudgeld en wat ze overhield werd besteed aan kleding en luxegoederen voor in huis. Het ging daarbij niet om enorme bedragen, want 80 tot 90 procent van de inkomsten van het bedrijf kwam uit de verkoop van akkerbouwproducten. Desondanks kon het inkomen uit de verkoop van zuivel en eieren in de achttiende eeuw gemakkelijk tot enkele honderden guldens per jaar oplopen.¹⁹

De regel dat de vrouw de inkomsten uit de zuivelverkoop zelf mocht houden, werd zelfs gehandhaafd als er geen eigenlijke boerin was. Op een boerderij bij Sluis, die tussen 1740 en 1743 voor rekening van de weeskinderen van de overleden boer en boerin werd geëxploiteerd, werd het huishouden in die jaren geleid door een dienstmeid. Ook zij hield het geld uit de zuivelverkoop onder zich en gebruikte dat als huishoudgeld, alleen het batig saldo stortte ze in de kas van het bedrijf. Dat batig saldo – uit de verkoop van de zuivel van elf melkkoeien – bedroeg gemiddeld ruim 300 gulden per jaar.²⁰ Dat betekent dat een gemiddelde Zeeuwse boerin een behoorlijk bedrag aan de aankoop van luxe spullen voor in huis kon besteden. De sterke toename van het bezit van luxegoederen in Zeeuwse boerenwoningen die in achttiende eeuw kan wor-

---

18. G.J. Bierema, 'De Reesterven. Van oase naar zelfbewust' in: M.A.W. Gerding (ed.), *Over de Reest. De gebouwde cultuur in het Reestdal. Van ingetogen naar zelfbewust* (Zwolle 2002) 94.

19. Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 154, 231.

20. Ibidem, 428.

den geconstateerd – zoals klokken, kabinetten, porselein – kan dus op het conto van de boerinnen worden geschreven.²¹ Doordat zij over eigen inkomsten beschikten, konden zij zelfstandig beslissen over de aankoop van zaken voor in huis.

Hoewel dus de in economisch opzicht belangrijkste onderdelen van het boerenbedrijf tot het mannelijke domein gerekend werden, waren boerinnen zeker niet ondergeschikt (aan de mannen in het bedrijf). Ze hadden hun eigen taken, waarvan een deel ook inkomsten opleverde die ze naar eigen goeddunken konden besteden. Dit systeem waarbij de vrouw de beschikking hield over de inkomsten uit de zuivelverkoop bestond ook in het aangrenzende gedeelte van Vlaanderen en in delen van Engeland.²² In Groningen was dit niet het geval; de boerinnen kregen daar in de late achttiende eeuw huishoudgeld uit de kas van het bedrijf. Over de besteding daarvan hielden ze soms een administratie bij.²³

Helemaal gelijkwaardig waren boer en boerin overigens niet. Dat blijkt uit het feit dat boerinnen zelden of nooit zelfstandig een bedrijf exploiteerden. Bij onderzoek naar boerenfamilies in West-Zeeuws-Vlaanderen bleek dat er verschillende weduwnaars en vrijgezellen waren die een boerenbedrijf exploiteerden met behulp van een huishoudster. Boerinnen die een boerderij uitbaatten zonder echtgenoot werden echter vrijwel niet aangetroffen. Werd een boerin weduwe, dan hertrouwde ze binnen een paar jaar of verliet ze de boerderij. Op enkele honderden bestudeerde gezinnen werd er slechts één gezin aangetroffen waarin de weduwe na het overlijden van haar man het bedrijf gedurende bijna 25 jaar voortzette totdat haar zoon het overnam.²⁴ Mogelijk beschikten de boerinnen in deze gevallen niet over voldoende opleiding voor zelfstandige bedrijfsvoering. Op Zeeuwse boerenbedrijven werd in de achttiende en vroege negentiende eeuw een uitgebreide administratie bijgehouden. Boerenzoons werden hierop voorbereid doordat ze leerden rekenen, boekhouden en werken met kaartboeken die werden gebruikt om lonen te berekenen.²⁵ Voor boerendochters werd dit kennelijk niet noodzakelijk geoordeeld. Een indicatie daarvoor levert de administratie van de dorpschool te Groede. In 1738 leerden daar 45 leerlingen schrijven en rekenen: 33 jongens en slechts 12 meisjes. De meisjes kwamen bovendien vooral uit de goeude midden-

21. Ibidem, 335.

22. M.E.E. De Smet, 'De verdwenen één-paard-boerderij' in: A.M.J. de Kraker, H. Van Royen en M.E.E. De Smet (eds.), *Over den Vier Ambachten* (Kloosterzande 1993) 300; S. Amussen, *An ordered society: gender and class in early modern England* (Oxford 1988) 68-69.

23. IJ. Botke, *Boer en heer. De 'Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002) 77.

24. Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 273.

25. Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 217-218; Idem, 'Een hofstede in de Henriëttepolder op Sint-Philipsland' in: F. Beekman, e.a., (eds.), *Werken met Zeeuwse kaarten. Handleiding bij het gebruik van oude topografische kaarten* (Utrecht 2002) 90-91.

klasse, er was maar een drietal boerendochters dat ook rekenen en schrijven had geleerd.²⁶

Ook in de Over-Betuwe was het ongebruikelijk dat een boerin zelfstandig een boerenbedrijf leidde. Het kwam hier in de zeventiende en achttiende eeuw weliswaar geregeld voor dat een boerin de pacht van het bedrijf van haar overleden man overnam, maar driekwart van deze vrouwen hertrouwde weer.²⁷ In Groningen echter, evenals de Over-Betuwe en Zeeland een gebied met vooral commerciële akkerbouw en gemengd bedrijf, kwam het in de achttiende eeuw wel degelijk voor dat boerinnen het bedrijf leidden na het overlijden van hun man en daar ook een uitgebreide administratie van bijhielden.²⁸

Een Zeeuws boerenbedrijf in de achttiende eeuw was dus een onderneming waarin boer en boerin beiden een duidelijk afgebakend eigen domein hadden, waarbinnen zij leiding gaven zonder dat hun partner daar in principe veel zeggenschap over had. Het domein van de man was omvangrijker en zeker in financieel opzicht belangrijker, maar ook de vrouw vervulde een belangrijke functie binnen het bedrijf en beschikte over een zekere mate van financiële zelfstandigheid.

Boerendochters werkten in beginsel tot hun huwelijk op de ouderlijke boerderij. Normaal gesproken trouwden ze met een boerenzoon en werden door dit huwelijk zelf een boerin.²⁹ Het leven van de vrouwen en dochters van Zeeuwse boeren was zeker niet paradijselijk want ook zij moesten lang en hard werken, maar ze hadden het materieel relatief goed en binnen het huishouden hadden ze een belangrijke positie. De rijkere boerinnen genoten bovendien ook aanzien binnen de dorpsamenleving. In notariële akten uit de achttiende eeuw werden ze aangeduid als 'Mejuffrouw' en hun echtgenoot als 'Monsieur', waardoor ze erkend werden als leden van de gegoede middenklasse.

Arbeidersvrouwen

Rijke boeren en boerinnen waren er echter niet zo veel en zelfs de groep boeren als geheel was relatief klein. Op de Zeeuwse eilanden behoorde rond 1800 25 procent van de hoofden van huishoudens tot de boerenklasse, in Zeeuws-Vlaanderen zelfs minder dan 20 procent. Landarbeiders vormden een grotere

---

26. W.P. Dezutter, 'De leerlingen van de school van de Nederduitse gemeente te Groede, 1736-1738', *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* 23 (1995) 76.

27. P. Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999) 178.

28. Botke, *Boer en heer*, 77.

29. Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 281.

groep; zij maakten bijna de helft van de hoofden van huishoudens uit.³⁰ In 1848 telde het Zeeuwse platteland in totaal ruim 33.000 landarbeiders op een bevolking van 102.000.³¹ Ongeveer de helft van die groep bestond uit vrouwen. Deze groep vrouwelijke landarbeiders had een veel zwaarder bestaan dan de boerinnen.

Zodra ze daar oud genoeg voor waren, werden de kinderen van landarbeiders ingezet als arbeidskrachten. Nog omstreeks 1900 moesten kinderen van negen à tien jaar al bonen zaaien of vlas wieden.³² Als landarbeidersdochters twaalf à dertien jaar waren, konden ze als 'kleine meid' in dienst gaan op een boerderij. Ze kregen daar kost en inwoning en vaak ook kleding en daarnaast een vast jaarloon in geld. Ze werkten in het huishouden, hielpen bij de verzorging van het vee en werkten mee in de zuivelbereiding. Als ze wat ouder waren en dus zwaarder werk aankonden en meer verantwoordelijkheid aan ze kon worden toevertrouwd, werden ze 'grote meid' en gingen aanzienlijk meer verdienen. 'Grote meiden' op grotere bedrijven waren gewoonlijk begin twintig jaar.³³

Meiden moesten, net zoals trouwens al het personeel op de boerderij, lang en hard werken. Doordat ze op de boerderij woonden, stonden ze het hele etmaal onder controle van boer en boerin. Privacy was er niet, de meiden sliepen zelfs gezamenlijk in een bedstede in het opkamertje of op zolder. Aan de andere kant was de sociale afstand tussen boerengezin en inwonend personeel zeker tot de tweede helft van de negentiende eeuw niet groot. Familie en personeel gebruikten samen de maaltijden en de avonden brachten gezin, knechten en meiden gezamenlijk door in de keuken. Wel werd in sommige delen van Zeeland het standsverschil geaccentueerd doordat alleen de gezinsleden tijdens het eten hun bord op tafel mochten laten staan, terwijl meiden en knechten hun bord voor hun borst moesten houden.³⁴

Bij het huwelijk, gewoonlijk trouwden meisjes op een leeftijd van 25-30 jaar, kwam er een eind aan het bestaan als meid. Het jonge stel betrok dan een eigen huisje of soms een klein boerderijtje, een zogenaamd arbeidersplekje, met één à twee hectare land, een koe en een paar varkens. Een dergelijk arbeidersplekje was echter voorbehouden aan de welvarendste arbeiders. In westelijk Zeeuws-Vlaanderen beschikte in 1794 amper één op de vier arbeidershuis-

30. J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw (1800-1914)* (Wageningen 1985) 43; Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 34.

31. Priester, *Geschiedenis*, 485, 499.

32. J. Zwemer, *Een zekel om geit-eten te snieën. De geschiedenis van de landarbeiders op Walcheren 1900-1940* (z.p. 1987) 51.

33. Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 174-175; De Hullu, *Radcliff's beschrijving*, 7, 18; Priester, *Geschiedenis*, 647.

34. De Hullu, *Uit het leven*, 127-128; Idem, *Thomas Radcliff's beschrijving*, 27-28.

houdens over een koe.³⁵ De meeste arbeidersgezinnen moesten het stellen met een varken of een geit en een van de boer gehuurd stukje aardappelland.

Het vertrek van de boerderij betekende voor de arbeidersvrouw niet het eind van het boerenwerk. Arbeidersvrouwen werkten zoveel mogelijk mee om het door het lage loon van hun man karige gezinsinkomen aan te vullen. Als ze een arbeidersplekje hadden, zorgden ze voor de beesten en het lapje grond terwijl hun man voor de boer werkte. Maar de meeste arbeidersvrouwen werkten gewoon in loondienst mee op de boerderij. Soms waren ze daartoe ook verplicht door de boeren. Als boeren op Walcheren in de negentiende eeuw vaste arbeiders in dienst namen, bedongen ze vaak dat ook de vrouw op het bedrijf moest meewerken. Vooral 's zomers hield dat in dat de zorg voor het huishouden en de kinderen er vaak bij inschoot.³⁶ Negentiende-eeuwse rapporten over de toestand van de landarbeiders bekritiseerden de arbeidersvrouwen wegens de gebrekkige opvoeding van hun kinderen. De samenstellers van een rapport uit 1849 moesten echter wel toegeven dat de werkende moeder 'meestal buiten staat is om, met den besten wil, daarin naar behooren te voldoen'.³⁷

Uit bedrijfsboekhoudingen van boeren blijkt dat arbeidersvrouwen vooral werden ingezet tijdens de piekseizoenen in het voorjaar en de zomer. In het voorjaar wieden ze onkruid en zaaiden ze peulvruchten. Peulvruchten werden in Zeeland met de hand op rijen gezaaid en dat was zo arbeidsintensief dat er grote aantallen arbeidskrachten voor nodig waren. Tijdens de zomer werkten de vrouwen mee bij de oogst. Opvallend is daarbij dat ze in Zeeland en op de Zuid-Hollandse eilanden niet alleen het graan tot schoven bonden terwijl de mannen het graan maaiden, maar dat vrouwen ook zelf graan sneden. Dat gebeurde in andere delen van Nederland niet, omdat het graan daar werd gemaaid met de zicht, een korte zeis, die te zwaar was om door vrouwen lange tijd te kunnen worden gehanteerd. In het zuidwesten werd het graan gesneden met de sikkel, een instrument waar vrouwen wel goed mee konden werken. Er wordt zelfs wel aangenomen dat de sikkel hier juist daarom in ere werd gehouden, ondanks het feit dat met de zicht aanzienlijk sneller kon worden gewerkt.³⁸

---

35. Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 49.

36. Zwemer, *Een zekel*, 41.

37. 'Rapport naar aanleiding van een ingesteld onderzoek omtrent den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende en dienstbare bevolking ten platten lande, uitgebragt op de Algemeene Vergadering der Zeeuwsche Maatschappij van landbouw te Tholen den 7den junij 1849' in: J.L. van Zanden, (ed.), *Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande. Een reeks rapporten uit 1851* (Wageningen 1991) 10,16.

38. M. Jansen, 'Ik was niet de enige vrouw. Zeeuwse landarbeidsters in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: F. Backerra (ed.), *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland* (Zutphen 1989) 23. Er zijn echter ook wel andere redenen voor genoemd, zie Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 167-168.

Doordat landarbeidsters alleen tijdens de piekseizoenen werden ingezet, waren ze economisch uiterst kwetsbaar. In tegenstelling tot veel mannen die vaste arbeider konden worden, hadden landarbeidsters in de winter geen werk op de boerderij. Ging het slecht in de landbouw, dan bezuinigden de boeren het eerst op de tijdelijke arbeidskrachten. Als deze vrouwen weduwe werden, konden ze alleen tijdens het voorjaar en de zomer met enige regelmaat werk vinden. Ook in Groningen, met een vergelijkbaar landbouwsysteem, was er in winter en najaar geen werk op het land voor deze vrouwen. Daar probeerden ze 's winters rond te komen door te spinnen, breien of kleren te wassen.³⁹ Ook in Zeeland werden zulke strategieën wel gevolgd; de volkstelling van het Vrije van Sluis uit 1748 meldt bij arbeidersweduwen regelmatig dat ze uit wassen en schoonmaken gingen of naaiwerk deden.⁴⁰ Was dat allemaal niet voldoende, dan resteerde de bedeling. Snel hertrouwen was de beste oplossing, maar voor oudere vrouwen was dat niet eenvoudig, zeker niet als ze geen kinderen hadden die konden werken en zo konden bijdragen aan het gezinsinkomen. In de volkstelling van 1748 werden arbeidersweduwen zonder kinderen als arm aangemerkt, maar weduwen met kinderen die 'haar kost weerd' waren, werden als minder arm beschouwd.⁴¹ Over het algemeen behoorden landarbeidersweduwen tot de allerarmsten in de plattelandssamenleving. De sociaal-economische verschillen tussen de twee groepen vrouwen die in de landbouw werkten – boerinnen en landarbeidsters – waren dus zeer groot.

Verandering of continuïteit

Het hiervoor geschetste beeld is gebaseerd op bronnen uit de periode 1700-1850. Aanwijzingen dat er in die tijd wezenlijke veranderingen zouden zijn opgetreden in de rol van vrouwen in de Zeeuwse landbouw zijn daarin niet aangetroffen. Grote veranderingen zijn ook niet waarschijnlijk omdat in dit tijdvak de agrarische bedrijfsvorm in de regio geen ingrijpende veranderingen onderging. Werkelijk diepgaande veranderingen zullen zich hier hebben voorgedaan in de late Middeleeuwen, toen het bedrijfstype met het accent op relatief grootschalige commerciële akkerbouw en daarnaast bescheiden zuivelproductie is ontstaan.⁴²

Dit wil niet zeggen dat er voor de vrouwen in de Zeeuwse landbouw in de Vroegmoderne Tijd niets veranderde. Zo zal de intensivering van de land-

39. R.F.J. Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995) 101.

40. ZA, Vrije van Sluis inv.nrs. 582 en 583.

41. *Ibidem*.

42. E. Thoen, 'Zeeuwse landbouw en Vlaamse landbouw vanaf de Middeleeuwen: antipoden of continuïteit?', *Nehalennia* 126 (2000) 8-19.

bouw, die hier vanaf omstreeks 1670 plaatsvond in reactie op dalende graanprijzen, ook gevolgen hebben gehad voor de vraag naar arbeid van vrouwen. Een groter accent op arbeidsintensieve gewassen als meekrap en bonen – bij het laatste vanwege het zaaïen op rijen – en een toenemende aandacht voor grondbewerking en onkruidbestrijding bij de graanteelt zullen de werkgelegenheid voor landarbeidsters hebben verruimd.⁴³ Jammer genoeg is er nog te weinig bekend over de concrete gevolgen hiervan. Het weinige dat bekend is over de ontwikkeling van de lonen lijkt erop te duiden dat vrouwen er in dat opzicht niet echt op vooruit gingen. De lonen die door de Zeeuwse boeren betaald werden, waren van de zeventiende tot in de negentiende eeuw stabiel en slechts onderhevig aan lichte conjuncturele schommelingen.⁴⁴ Als vrouwen van de intensivering profiteerden, dan was dat doordat de werkgelegenheid toenam, niet doordat ze hogere lonen kregen. Wie er in elk geval niet van profiteerden, waren de inwonende dienstmeiden; hun lonen lagen rond 1850 zelfs duidelijk lager dan aan het begin van de zeventiende eeuw.⁴⁵ De oorzaak van die daling is vooralsnog onbekend. Er bestonden dus wel fluctuaties in het aanbod van werk voor vrouwen en de hoogte van de lonen, maar er kwam niet veel verandering in de positie die zij op het boerenbedrijf innamen. Daarvoor was er een ingrijpende wijziging in de bedrijfsvoering vereist en die deed zich in Zeeland in de achttiende eeuw niet voor.

Een ingrijpende wijziging in de bedrijfsvoering in de Zeeuwse landbouw voltrok zich wel aan het eind van de negentiende eeuw. Hoewel dat dus buiten de in dit artikel behandelde periode valt, is het toch zinvol om het hier aan de orde te stellen. Inzicht in de ingrijpende veranderingen in de bedrijfsvoering tonen de veranderingen voor de arbeid van mannen en vrouwen, maar laat ook zien dat de betrokkenen een dergelijke verandering niet passief ondergingen. Integendeel, zij konden zich met succes verzetten tegen ontwikkelingen die voor hen nadelig uitvielen.

Eind negentiende eeuw kwamen in Nederland de coöperatieve zuivelfabrieken op. Het bereiden van boter of kaas werd daardoor verplaatst van de boerderij naar de fabriek. Voor de Zeeuwse boerinnen betekende het, dat zij niet langer de beschikking zouden hebben over de inkomsten van de door hen zelf bereide en verkochte boter. Deze verandering betekende dus een sterke ondermijning van hun zelfstandigheid. Het is opvallend dat de zuivelindustrie zich in Zeeland uiterst langzaam heeft ontwikkeld. In 1912 werd in Zeeland slechts acht procent van alle boter in fabrieken bereid, terwijl het landelijke gemiddelde toen maar liefst 75 procent bedroeg.⁴⁶ Voor de rijkszuivelcon-

---

43. Priester, *Geschiedenis*, 355; Van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 131, 146.

44. Priester, *Geschiedenis*, 96, 98.

45. *Ibidem*, 105.

46. *Ibidem*, 264.

sulent C. Zwagerman was de oorzaak van die trage ontwikkeling duidelijk aan te wijzen. De Zeeuwse boerin zou 'niet gaarne het geld voor de huishouding van de mannen ontvangen, omdat de controle op hare uitgaven haar minder aangenaam zou zijn', zo schreef hij in 1908.⁴⁷ Met andere woorden: zij hielden de ontwikkelingen in de zuivelindustrie tegen omdat deze nadelige gevolgen zouden hebben voor hun zelfstandige positie.

Het is waarschijnlijk dat zelfs op de fokrichting in de Zeeuwse rundveehouderij boerinnen invloed uitoefenden omdat ze voorkeur gaven aan rassen die veel melk produceerden boven vleesrassen.⁴⁸ Met hun verzet slaagden ze er tot aan de Eerste Wereldoorlog in om hun eigen inkomstenbron veilig te stellen. Eerst daarna lijken veranderende opvattingen over de rol van de vrouw als huisvrouw en moeder ertoe te hebben geleid dat zij niet langer vasthielden aan de boterbereiding op de boerderij. In elk geval tonen deze bijzondere ontwikkelingen in de Zeeuwse rundveehouderij opnieuw aan dat de boerinnen hier geen ondergeschikte positie innamen in het landbouwbedrijf.

Conclusie

Er is tot nu toe geen systematisch onderzoek gedaan naar vrouwenarbeid in de Nederlandse landbouw in de achttiende eeuw. Dat geldt eigenlijk ook voor Zeeland, maar uit de bestaande studies kan voor deze provincie wel een beeld worden geconstrueerd van de positie die vrouwen hier in het boerenbedrijf innamen. Het blijkt dat er hier in de eerste plaats een diepe kloof bestond tussen de sociaal-economische positie van boerinnen en landarbeidsters.

De minderheid van relatief welvarende boerinnen had een sterke positie in het landbouwbedrijf. Ze hadden er hun eigen duidelijk afgebakende terrein, bestaande uit huishouden en zuivelbereiding, waarbinnen zij zelf leiding gaven en hun man niet tussenbeide kwam. Ze hadden hun eigen inkomstenbron uit de verkoop van boter, die zij aan het eind van de negentiende eeuw met succes wisten te verdedigen tegen de opkomende boterfabrieken. Er rijst een beeld op van welvarende, zelfbewuste vrouwen die zich de kaas niet van het brood lieten eten. Daarbij moet wel worden bedacht dat de hier onderzochte bronnen vooral het meer welgestelde deel van de boerenklasse betreffen. Op kleinere, minder welvarende bedrijven kan de situatie anders zijn geweest.

Het beeld dat oprijst van de landarbeidsters is hier bijna diametraal aan tegengesteld. Tot hun huwelijk behoorden ze als dienstmeid tot de vaste kern van arbeidskrachten op de boerderij. Daarna echter werd hun positie marginaal. Alleen bij het zaaien en wieden in het voorjaar en bij de oogst in de zomer

---

47. Geciteerd in Priester, *Geschiedenis*, 265.

48. *Ibidem*, 266.

waren ze als tijdelijke arbeidskrachten gewenst op het boerenbedrijf. Werk als vast arbeider was voor vrouwen uitgesloten, dat was gereserveerd voor mannen. Tijdens hun huwelijk moesten ze werk op het land combineren met de zorg voor huishouden, kinderen en kleinvee, wat niet altijd goed lukte. Verloren ze hun man, dan werd hun situatie precair, zeker als ze geen kinderen hadden die de kost konden verdienen.

In dit artikel is een beeld gegeven van arbeidsters en boerinnen in een gebied met relatief grote akkerbouwbedrijven. Door de grote variatie in de Nederlandse landbouw zegt dat weinig voor andere delen van het land. De positie van vrouwen op kleine gemengde bedrijven op de zandgrond, in de tuinbouw of op middelgrote veehouderijbedrijven zal weer heel anders zijn geweest. Ook over Zeeland weten we nog niet alles, bijvoorbeeld over de gevolgen die de introductie van arbeidsintensieve teelten hebben gehad voor de vraag naar arbeid van vrouwen. Buiten Zeeland deden zulke ontwikkelingen zich ook voor, bijvoorbeeld de introductie van de tabaksteelt in Utrecht en Gelderland in de zeventiende eeuw. Ook dat moet gevolgen hebben gehad voor de rol van vrouwen in het bedrijf. Mannen en vrouwen speelden verschillende rollen in het landbouwbedrijf en veranderingen in dat bedrijf hadden voor beide seksen uiteenlopende effecten. Dit punt is in de agrarische geschiedschrijving in Nederland nog niet veel aan bod gekomen en laat daarom een groot aantal vragen open.

Over de auteur

Piet van Cruyningen is als onderzoeker verbonden aan de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit en aan de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek in Arnhem.

E-mail: piet.vanCruyningen@wur.nl